

Muziekgeschiedenis vanaf Griekse oudheid (4)

Barok (1600 – 1750)

In het maart-aprilnummer is een serie over de westerse muziekgeschiedenis van start gegaan, waarin in negen delen de periode vanaf 700 jaar voor Christus tot heden wordt behandeld. Enerzijds **wordt geput uit internetpagina's en diverse studieboeken**. Waar mogelijk wordt de tekst aangevuld met inzichten vanuit de geesteswetenschap, die door Rudolf Steiner in zijn voordrachten naar voren zijn gebracht. Het is voor mij een spannende zoektocht (en hopelijk ook voor de lezer), geïnspireerd door het werk van Marc van Delft, die ook bij dit project is betrokken. In deze krant deel vier van de serie. **Ter aanvulling heb ik op internet pagina's ingericht met biografieën van componisten en worden vele muziekvoorbeelden gegeven, met dank aan vele mensen die ze belangeloos op YouTube hebben gezet. Op deze wijze komt de muziekgeschiedenis echt tot leven! De link is:**

www.euritmie.nl/muziekgeschiedenis

'Barokmuziek is een vorm van westerse klassieke muziek, composities ontstaan tijdens de periode van de barok, die in de muziek van 1600 tot 1750 loopt, vanaf de late 16e-eeuwse revolutie tegen polyfonie, die aanleiding gaf tot het ontstaan van het begeleid recitatief en de opera, de opkomst van de monodie, onder andere door Monteverdi, tot het sterfjaar van Johann Sebastian Bach.' [Bron: Wikipedia]

In tegenstelling tot de vorige drie perioden in de muziekgeschiedenis, ben ik nu direct 'in het diepe' gedoken door eerst bijna tweehonderd pagina's uit *Geschiedenis van de westerse muziek* van Donald J. Grout & Claude v. Palisca over barokgeschiedenis te lezen. Maar bij woorden alleen kom ik niet tot beleving, dus ben ik daarna weer van voren af aan begonnen en heb bij bijna alle muziekvoorbeelden in het boek op internet op YouTube de muziek erbij gezocht; voor mij het meest spannende van het onderzoek! Het indrukwekkende *Stabat Mater* (1736) van Pergolesi kende ik. Maar het elf jaar eerder gecomponeerde *Stabat Mater* (ca 1725) van Antonio Caldara is minstens zo groots. Zo kwam ik in de zoektocht tientallen componisten tegen, die prachtige muziek hebben geschreven, van wie ik de naam nog nooit had gehoord. Wellicht dat dat ook voor vele anderen zal gelden. Voor de barokperiode heb ik zo'n 270 YouTube-video's geselecteerd en een fragment uit de tekst van Grout erbij geplaatst. Voorts heb ik dankzij Wikipedia een groot aantal uittreksels van biografieën van componisten kunnen maken en heb via Google daar portretten bijgezocht. Bij de personen van wie geen afbeelding te vinden is, heb ik een afdruk van een partituur geplaatst, zodat er toch nog iets persoonlijks is.

Jean-Philippe Rameau

In *Geschiedenis van de westerse muziek* is – naast Vivaldi, Bach en Händel – een hoofdstuk gewijd aan Rameau. Vaag van gehoord, nooit geweten dat hij kennelijk een belangrijke componist is geweest. Een fragment uit dit hoofdstuk: 'Jean-Philippe Rameau (1683-1764), de belangrijkste Franse musicus van de achttiende eeuw (...)' Ook Wikipedia doet een duit in het zakje in zijn beschrijving van de biografie van Bach (1685-1750): 'Bach wordt, met Claudio Monteverdi en Jean-Philippe Rameau, als hoogtepunt van de muzikale barok (ca. 1600 - ca. 1750) beschouwd.' De aandacht voor Rameau is voor mij een complete verrassing, reden te meer om zijn muziek eens goed te beluisteren.

Johann Sebastian Bach

In de vorige krant heb ik geschreven dat ik geen idee had van de muziek die voor Bach's tijd is geschreven. Deze hele periode vanaf 1600 blijkt bakermat van Bach te zijn geweest, waar hij zich door heeft laten inspireren en waaruit hij rijkelijk geput heeft en tot een hoger plan heeft gebracht.

Interessant is een citaat van Maarten 't Hart uit zijn boek *Johann Sebastiaan Bach: "Velen zien in Bach de grootmeester van het contrapunt, en dat was hij ook, maar hij was bovenal een onvergelijkelijk melodievinder. Furtwängler [Duits componist (1886-1954)] heeft opgemerkt dat er twee superieure melodievinders zijn geweest in de muziek: Bach en Verdi. Wat mij betreft kunnen aan deze twee de namen Mozart en Schubert toegevoegd worden. (...) Hoe groot Mozart, Schubert en Verdi ook geweest zijn als melodievinders, zij allen worden toch overtroffen door Bach. (...) Dat komt ook doordat Bach zijn melodieën steevast zo overweldigend mooi harmoniseert."* (blz. 14/15)

Wikipedia over de Barokmuziek

In de muziekgeschiedenis wordt de periode 1600 tot 1750 met de naam Barok aangeduid. Als stijl was het de opvolger van de renaissancemuziek. Geleidelijk aan maakte de *stile antico*, de universele polyfone stijl van de 16e eeuw met meestal gewijde muziek, plaats voor de *stile moderno* of *nuove musiche*, bedoeld voor seculier gebruik.

De barokmuziek kon in het bijzonder gedijen door de bloeiende muziekcultuur aan de diverse Europese vorstenhoven. Veel rijke hooggeplaatsten hadden musici/componisten in dienst en/of fungeerden als hun mecenas. Veel hoogtijdagen en festiviteiten werden opgeluisterd door speciaal voor die gelegenheid in opdracht gecomponeerde werken. Ook ten behoeve van kerkelijke erediensten werden in het tijdperk van de barok nieuwe muziekvormen ontwikkeld. Kenmerken van barokmuziek zijn onder andere: monodie op basis van basso con-

tinuo; opera's met thema's uit de Griekse en Romeinse mythologie; adellijke dansvormen, waaronder allemande, bourrée, gavotte, menuet en sarabande; sobere bezetting; veel versieringen in de muziek.

Vormen van barokmuziek zijn onder andere: aria, cantate, concerto, fuga, koraalbewerking, opera, partita, passiemuziek, prelude, sinfonia, sonate en suite.

[bovenstaande tekst is enigszins ingekort]

[op de website staan verklarende woordenlijsten]

Beschouwing door Marc van Delft

Het dominerende thema van oude geestelijke muziek is de verticale relatie van de mens met 'boven': God, de hemel, de wereld van de engelen, de geestelijke wereld. Na een overgangperiode, die met renaissance wordt aangeduid, kun je in de barok (vanaf 1600) spreken over een horizontale relatie van de mens tot de medemens: liefde en dood, de vreugden en de smarten die de liefde en het afscheid van de geliefden oproept. Dit uit zich met name in de wereldlijke muziek bij de uitvinding van de opera en de solozang. We komen steeds meer in het majeur-mineur-systeem van de majeur- en mineur-toonladder. De muziek wordt ook steeds meer harmonisch gedacht in akkoorden, terwijl in de renaissance de muziek meer melodisch en polyfoon werd gedacht. Daarom kon in de barokperiode Rameau ook het eerste harmonieboek, het akkoordenboek schrijven. Ook dat is kenmerkend, want de melodie hangt meer samen met het denken, het akkoord raakt direct in het gevoel.

Naast de wereldlijke opera krijgen we een emancipatie van de instrumentale muziek t.o.v. de vocale muziek. Orkest- en kamermuziek emanciperen zich, vooral het concert is typerend voor de barokperiode. Toch vinden we in de barokmuziek, alhoewel al meer emotioneel in vergelijking met renaissancemuziek, nog steeds een bepaalde emotionele evenwichtigheid in vergelijking met bijvoorbeeld de romantische muziek (1820-1910). Met name omdat men het crescendo en diminuendo nog niet had uitgevonden, en een stuk voortkabbelt in dezelfde **beweging, het z.g. 'fortspinnungstypus'**. Muziek kan nog steeds overkomen als 'een zee', een voortkabbelend beekje. Een aria bijvoorbeeld heeft steeds dezelfde stemming. Ook kenmerkt de barokmuziek zich niet in de uitersten van hemelhoog juichend en dodelijk bedroefd zoals in de romantiek mogelijk is. Daarom kan een werk zoals de Mattheuspassie van Bach, alhoewel door de duidelijke majeur- of mineurstemming warm van uitdrukking, toch nog steeds overkomen als verheven en een beetje 'afstandelijk', alsof het 'over' de droevige gebeurtenissen gaat van het lijden en sterven, maar er nog niet totaal hartstochtelijk en ongeremd in opgaat, zoals bijvoorbeeld in een Wagner- of Puccini-opera.

Jean-Philippe Rameau (1683 – 1764)

Jean-Philippe Rameau was een van de belangrijkste barokcomponisten in het algemeen en van de Franse componisten in het bijzonder. Naast Jean-Baptiste Lully werd hij als hoofdrepresentant van het *Ancien Régime* gezien. In 1722 publiceerde hij zijn *Traité de l'harmonie réduite à ses principes naturels*. Het is een belangrijk en invloedrijk werk in de muziektheorie dat Rameau beroemd maakte. Samen met het aanvullende *Nouveau Système de musique theorique* in 1726 legde het werk de basis voor de moderne muziektheorie voor akkoord- en harmonieleer.

Rond 1727 leerde hij Alexandre Le Riche de la Pouplinière kennen, die zijn mecenas werd. Twaalf jaar leidde Rameau het privéorkest van de la Pouplinière, waarmee hij naar hartenlust kon experimenteren. De laatste jaren van Rameaus leven stonden in het teken van samenwerking met de danstheoreticus, librettist en encyclopedist Louis de Cahusac. In zijn laatste werken kon Rameau de uitdrukkingmogelijkheden van de instrumentale muziek nog meer verhogen.

Rameau was in de eerste plaats operacomponist, die rond 35 werken schreef. Zijn balletcomposities werden enthousiast ontvangen. Tijdens zijn jaren als organist schreef hij een reeks cantates en motetten. Een verdere mijlpaal in zijn oeuvre zijn de *Pièces de clavecin en concerts* en *Pièces de clavecin*.

Geschiedenis van de westerse muziek
Marc van Delft heeft een samenvatting gemaakt van het omvangrijke boek *Geschiedenis van de westerse muziek*. Enkele fragmenten daaruit:

Italië is centrum van de muziek

Barokmuziek wordt gedomineerd door Italiaanse ideeën. In de muziek ontstaat de *prima* en de *seconda prattica*, de oude en nieuwe muziek. In de nieuwe stijl moeten de emoties in de muziek worden uitgebeeld met behulp van bijvoorbeeld snelle noten, sprongen, dissonanten etc. De wijze waarop de gevoelens in de muziek moeten worden uitgebeeld wordt gecodificeerd in de zogenoemde 'affectenleer'. **Componisten werden zich nu bewust van de maatindeling en gingen na 1650 maatstrepen gebruiken met een enkele maatsoort.** De praktijk van de *basso continuo* ontstaat. Het contrapunt (meerstemmigheid) verdwijnt niet, maar wordt ingepast in het raamwerk van de akkoordopeenvolgen.

Op vele vlakken ontstond een dualiteit: regelmatige ritmen (bv. dansen) tegenover onregelmatige (bv. *toccata's*). **Langzamerhand ontstond het majeur-mineursysteem, de harmonie van voornamelijk hoofdfuncties in de harmonie: Tonica (I), Dominant (V), Subdominant (IV), zoals dat door Jean-Philippe Rameau in zijn harmonieleer werd geformuleerd (1722).**

In het begin van de zeventiende eeuw werd heftig met dissonanten geëxperimenteerd, er is een grote mate aan vrijheid, die na 1650 steeds zorgvuldiger werd gecontroleerd waarna het na 1700 wordt ingepast in een complex systeem van tonale organisatie. De ontwikkeling van chromatiek en dissonantie gaat van anarchie (late renaissance) via orde (middenbarok) naar vrijheid (laatbarok).

Tijdens de gehele barokperiode is Italië het toonaangevende land voor de muzikale impulsen, met name doordat in Italië de opera wordt uitgevonden (in 1607 werd in Mantua het eerste echte grote meesterwerk in het nieuw ontstane genre van de opera, *Orfeo* van Monteverdi, ten uitvoer gebracht) en deze uitvinding wordt vanuit Italië door geheel Europa overgenomen.

Monodie en de basso continuo

Om een gezongen toneelstuk tot stand te kunnen brengen moest een muzikale techniek gevonden worden waarbij de melodie van de spreker kon worden gehoord, verstaan en begrepen. In de polyfone koormuziek zingen meerdere stemmen meerdere teksten door elkaar heen. De muziek was hoofdzaak, de verstaanbaarheid en de uitdrukking van de tekst bijzaak. Een zanger die echter in een opera een mededeling doet moet dit solistisch kunnen doen teneinde muzikaal de emotie in de muziek uit te kunnen drukken. De Italianen creëerden een nieuwe muzikale techniek daarvoor: de monodie, de melodie met begeleiding van akkoorden. Met de geboorte van de monodie werd ook het akkoord als

zelfstandig verticaal verschijnsel geboren. Nu ontstond de praktijk van de becijferde bas ofwel *basso continuo*: men hoefde voor de akkoorden alleen de bastonen op te schrijven, en als aanduiding van de akkoorden kon men cijfertjes onder de bastonen zetten, dan wist de improviserende klavecijnist of organist welke akkoorden erboven gespeeld moesten worden.

Opera

Na 1600 ontstond de Romeinse operaschool, met in **het begin thema's uit de Griekse mythologie** en later meer religieuze onderwerpen. Het verschil tussen recitatief en aria werd steeds duidelijker: het recitatief werd droog, met veel priemen en een snelle woordenvloed uitgevoerd. De aria werd gereserveerd voor de mooie melodieën en de prettige muziek.

Cantate en oratorium

Nieuwe genres ontstaan uit de opera, zoals de cantate, die eigenlijk een heel korte opera voor de concertzaal is, vaak op geestelijke teksten, maar in de monodische stijl van de opera. Na 1650 ontstaat ook het oratorium, een gewijde opera, voor de concertzaal.

Instrumentale muziek

Aanvankelijk is er nog weinig verschil tussen vocale en instrumentale muziek. Het belang van de instrumentale muziek neemt echter steeds meer toe. Ook ontstaat een nieuw genre in de orgelmuziek: variaties op een koraalthema, meestal in de protestantse kerk, variaties op een luthers koraalthema. De danssuite ontstaat, een suite in meerdere delen van barokdansen zoals gigue, allemande, courante. Een nieuw belangrijk kamermuziekgenre ontstaat: de trisonate. Het trio bestaat uit twee violen, klavecimbel en cello, welke echter alleen de baspartij van de basso continuo speelt. Men schreef tot 1750 relatief eenvoudige trisonates, maar na 1700 is er een toename van meer virtuoze solisonates.

Majeur-mineur-toonladders

Tijdens de vroege barok maken de kerkttoonladders plaats voor de majeur-mineur-toonladders. De laatste modale resten, zoals die nog bij het vroege werk van Monteverdi duidelijk te horen zijn, beginnen steeds meer plaats te maken voor de majeur- en mineurtoonladder, waarbij de leidtonen op de juiste plaatsen zitten om het tonaliteitgevoel te versterken.

De gouden eeuw van de Lutherse kerkmuziek

In Duitsland brak voor de Lutherse kerkmuziek een gouden eeuw aan. Een ongekende bloeitijd was tussen 1650-1750. Ook waren er belangrijke dichters van religieuze teksten. Het piëtisme had een belangrijke invloed op Bach. Er ontstonden allerlei genres in de typische cantateachtige barokvormen, met solo-aria's, **concertatostijl**-stukken, met

koralen, en combinaties daartussen. De poëzie is geïnspireerd op een Bijbeltekst en geeft er een subjectieve ervaring van weer. Bach werd de grote meester in dit genre en ook in de Mattheuspassion vinden we in de aria's dergelijk soort poëzie.

Laatbarok

Aan het begin van de achttiende eeuw zijn de Fransen eminent met hun klaviermuziek, de Duitsers met hun orgelmuziek, maar de Italianen zijn de onbetwiste meesters op het gebied van de opera, cantate en de instrumentale kamermuziek en ensemblemuziek. Alle ontwikkelingen uit de zeventiende eeuw kregen in de eerste helft van de achttiende eeuw hun absolute vervulling in de muziek van de vier grootste laatbarok-componisten: Vivaldi, Bach, Händel en Rameau.

Johann Sebastian Bach (1685 – 1750)

Johann Sebastian Bach was een Duits componist van barokmuziek, organist, klavecïnist, violist, muziekpedagoog en dirigent. Hij wordt door de meeste muzikwetenschappers beschouwd als een van de grootste en invloedrijkste componisten uit de geschiedenis van de klassieke muziek vanwege de inventiviteit waarmee hij melodie, harmonie en ritme, maar ook diverse muziekstijlen uit zijn tijd en dansvormen combineerde. In zijn omvangrijke oeuvre blijkt een groot componeerteknisch vakmanschap en een sterke emotionele zeggingskracht. Het is een unieke synthese van de verworvenheden van de meerstemmige, polyfone muziek met die van de eenstemmige, de monodie. Bach wordt tegenwoordig, met Claudio Monteverdi en Jean-Philippe Rameau, als hoogtepunt van de muzikale barok beschouwd. Dit gold niet in zijn tijd: zijn stijl werd als ouderwets beschouwd in vergelijking met de opkomende klassieke stijl. Zijn overgeleverde muziek, die pas vanaf circa 1800 in grote oplagen gepubliceerd werd, is ook van grote betekenis gebleken voor vele componisten na hem. In zijn behandeling van polyfonie en harmonie bereikte Bach een kwaliteit waarin hij de grenzen van wat tot dan toe gerealiseerd was in de klassieke muziek verre overschreed. Bachs oeuvre omvat vrijwel alle stijlen en vormen die in zijn tijd gangbaar waren, met uitzondering van opera.

Rudolf Steiner over ritme in de muziek

Als we onze aandacht nu vooral op het ritme vestigen, dan is het ritmische element, aangezien het met onze wijsnatuur verwant is en wij als we muziek willen beleven onze wil toch innerlijk tot activiteit moeten brengen, het element dat de muziek eigenlijk opwekt. Het ritmische element wekt de muziek op. Nu berust elk ritme, om het even welke verhouding tussen mens en ritme aan de orde is, op de geheimzinnige samenhang tussen pols en adem, op de verhouding die er tussen ademhaling – achtien ademhalingen per minuut – en polsslagen bestaat – gemiddeld tweeënzeventig polsslagen per minuut. Dit is een verhouding van één op vier, die natuurlijk op de meest uiteenlopende wijze ten eerste gemodificeerd, ten tweede ook geïndividualiseerd kan optreden. Vandaar dat elk mens zijn eigen beleving van het ritme heeft; omdat deze beleving echter bij benadering hetzelfde is, begrijpen de mensen elkaar waar het om ritme gaat. Elke ritme-beleving berust dus op de geheimzinnige samenhang tussen de ademhaling en de beweging van het hart, de bloedsomloop. En zo kunnen we zeggen: terwijl door de stroom van de ademhaling dus in uiterlijke vertraging en innerlijke kwaliteitsontwikkeling, de melodie van het hart naar het hoofd wordt gedragen wordt het ritme op de golven van de bloedsomloop van het hart naar de ledematen gestuwd en hervindt zich daar als wil. U kunt daaraan ook zien hoe het muzikale eigenlijk de totale mens vervult.

Stelt u zich de totale mens tijdens de muzikale beleving eens als een menselijke geest voor: doordat u tot melodisch beleven in staat bent hebt u het hoofd van deze geest. Doordat u tot harmonisch beleven in staat bent hebt u de borst, het middelste orgaan van deze geest. Doordat u in staat bent tot ritmisch beleven hebt u de ledematen van die geest.

Maar wat heb ik u hiermee beschreven? Ik heb u het menselijk etherlichaam beschreven. U hoeft alleen maar de muzikale ervaring te schetsen; wanneer u de muzikale beleving werkelijk voor u hebt dan ziet u het menselijk etherlichaam in levende lijve voor u. Alleen zeggen we in plaats van hoofd: melodie, in plaats van ritmische mens, omdat het een niveau hoger komt: harmonie en in plaats van ledematenmens – stofwisseling mogen we niet zeggen – in plaats van ledematenmens: ritme. We zien de hele mens etherisch voor ons. Het is niets anders **dat dit. (...) Als het huidige muzikale gebeuren zich** namelijk niet in het materialistische tijdperk zou bevinden, als niet alle andere ervaringen die de mens tegenwoordig heeft het muzikale eigenlijk helemaal zouden bederven, dan zou hij, op grond van het muzikale zoals de mens het tegenwoordig **kent (...) eigenlijk helemaal niets anders dan antroposoof** kunnen zijn. (Stuttgart, 8 maart 1923)

Het citaat staat in 'Rudolf Steiner over muziek'.